

НОВІТНІ ЧАСИ

УДК 94 (477) «1917/1921»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.6.303>

Олександр Тригуб*

ОРГАНИ ЦЕНЗУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ДОБИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917–1921 РР.)**

Анотація: *Стаття розкриває розвиток цензурних органів у постімперському просторі української держави за різних політичних режимів доби національно-визвольних змагань 1917–21 рр.*

Автор прийшов висновку, що не дивлячись на те, що революційні події 1917 року мали демократичний характер, усі режими, які намагалися контролювати українські землі, не відмовилися від такого інструменту контролю за суспільством як цензура. Подібне ставлення до цензури вчергове підтверджує, що даний інструмент під час війни та політичної кризи відіграє якщо не ключову, то особливо важливу роль як інструмент контролю над суспільною думкою, забезпеченням стабільності та захисту національної безпеки й загалом держави.

За доби національно-визвольних змагань уряди використовували цензуру для обмеження інформації, яка могла викликати паніку, підірвати бойовий дух війська чи надати перевагу супротивнику. Загальним для усіх національних урядів була спільна боротьба з більшовицькими ідеями, які поширювалися не лише через пресу, а й шляхом листів, брошур і листівок. Найбільш послідовними у реалізації жорсткої цензури були гетьманський і радянський режими, які спиралися на інструменти військово-політичного контролю.

Таким чином, цензура у період війн і криз є подвійним явищем: вона може бути необхідною для збереження стабільності та безпеки, але водночас несе загрозу для демократичних цінностей і прав людини. Оптимальне використання цензури у таких умовах передбачає баланс між необхідністю контролю та забезпеченням свободи інформації.

Ключові слова: *цензура, Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, УНР, контроль преси, більшовики, радянська влада, контроль, суспільство, інформація, преса*

Вступ. Одним із засобів контролю над суспільством є цензура (як офіційна, так і латентна), за допомогою якої відбувалося формування суспільної думки, обмежувалися інформаційні потоки, регулювалася мораль тощо. Не дивлячись на те, що сильні позиції

* Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна); провідний науковий співробітник Сумського державного університету (м. Суми, Україна).
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>; e-mail: alextrigub@ukr.net

** Дослідження виконано в рамках наукового проекту «Легітимні обмеження свободи вираження поглядів в умовах зовнішньої агресії та/або гібридної війни» (0124U000546) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

цензури були завжди притаманні тоталітарним (СРСР, Третій Рейх) і диктаторським режимам (імперії 19 – початку 20 ст., сучасні Російська Федерація, Білорусь, Ісламська республіка Іран тощо), демократичне суспільство також не гребує інструментами цензури. У сучасних демократіях цензура, як правило, має відповідне правове регулювання, не є всеосяжною та балансує між свободою та безпекою суспільства. Натомість, у часи війн і загроз національній безпеці, суспільство змушене відчувати на собі посилення цензурного контролю, що цілком виправдовується об'єктивними обставинами і прагнення держави до самозбереження. З іншого боку – держава потребує зрозумілих для суспільства, дієвих та ефективних механізмів цензурування, що неможливо без урахування історичного досвіду. Саме це і підштовхнуло до формулювання *мети статті* – окреслити становлення та розвиток цензурних органів у часи національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., коли українська державність боролася за власне виживання.

Огляд літератури. Література з історії цензури на сьогодні вже має досить солідний багаж. У контексті досліджуваного регіону це роботи російських (імперських, радянських і сучасних) та українських дослідників. Перші, при цьому проблемі історії цензури української державності уваги практично не приділяють і є корисними лише у розрізі вивчення цензорської діяльності Тимчасового уряду, законодавча діяльність якого була актуальна для УНР доби Центральної ради. Серед таких авторів можна згадати П. Батуліна¹, Д. Гужву², А. Строеву³ тощо.

Саме другій групі – українські дослідники – належить прорив у вивченні цензурної політики різних урядів української державності часів відродження незалежності та складної боротьби із зовнішніми та внутрішніми ворогами. Серед багатьох авторів, дотичних до вивчення нашої проблематики, необхідно виділити праці О. Кириєнка⁴, О. Вакульчук⁵, І. Крупського⁶, С. Дригайла та Н. Носкіної⁷, П. Гай-Нижника⁸, О. Федотової⁹.

Як бачимо з назв їхніх публікацій, майже всі автори зосереджені на окремих

¹ Батулин П.В. Военная цензура в период Первой мировой войны и революции 1917-1918 гг.: проблема сущности и преемственности // Проблемы истории, филологии, культуры. 2006. № 16-3. С. 141-155.

² Гужва Д.Г. Военная цензура русской периодической печати в годы Первой мировой войны // Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны: политика и поэтика. Исследования и материалы. Москва: ИМЛИ РАН, 2013. С. 524-537.

³ Строева А.А. Становление государственного контроля средств массовой информации в губерниях Черноземного центра России в марте – октябре 1917 года // Вестник Пермского университета. 2012. Вып. 3 (20). С. 78-86.

⁴ Кириєнко О. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. – жовтень 1917 р.). Київ: Інститут історії України, 2016. 366 с.

⁵ Вакульчук О.А. Цензурний контроль преси в Україні (1917-1921 рр.) // Sciences of Europe. 2021. № 72-2(72). С. 35-39. DOI: 10.24412/3162-2364-2021-72-2-35-39

⁶ Крупський І.В. Цензура й українські ЗМІ: історія та сучасність // Держава та регіони. Соціальні комунікації. 2013. № 2. С. 83-87.

⁷ Дригайло С., Носкіна Н. Стан та функціонування преси в Українській Державі (29 квітня 1918 – 14 грудня 1918 р.) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2019. Вип. 51. С. 61-75.

⁸ Гай-Нижник П. Німецька інформаційна цензура в Українській Державі (мовою документів 1918 р.) // Україна та Німеччина у європейській спільноті: історія та сучасність: збірник статей з нагоди 30-ї річниці встановлення дипломатичних відносин між Україною та Німеччиною. Київ: Прометей, 2021. С. 75-85.

⁹ Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.). Київ: Парламентське видавництво, 2009. 352 с.

напрямок цензури чи концентрують увагу на окремому періоді української державності доби національно-визвольних змагань. Лише невелика стаття О. Вакульчук, що присвячена цензурі української преси, охоплює усі режими – від радянських і денікінських окупантів до національних урядів УНР та Української Держави. Її спроба показує, що якісно охопити таке широке питання неможливо у рамках невеликої статті, але можливо окреслити основні пунктири та сформулювати ключові орієнтири подальших пошуків.

Цензура часів Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). З падінням царського режиму демократизація колишньої імперії почала набирати обертів, зачепивши, звісно, і цензуру. 9 березня 1917 р. Тимчасовим урядом була ліквідована політична цензура в особі Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ і запровадив посаду комісара у справах друку. У той же час 10 березня було прийнято рішення про збереження військової цензури, яка продовжувала керуватися «Тимчасовим положенням про військову цензуру» від 20 липня 1914 р.¹⁰ 27 квітня (10 травня) 1917 р. вийшла постанова Тимчасового уряду «Про друк», згідно з яким «друк та торгівля творами друку стали вільними»¹¹.

У той же час 14 березня Тимчасовий уряд визнав необхідним сформулювати правила військової та військово-морської цензури.

Як вдало зазначає український історик О. Кирієнко, дотримуючись свого курсу на лібералізацію суспільно-політичного життя, Тимчасовий уряд 27 квітня 1917 р. видав три постанови: «Про друк», «Про установи у справах друку», «Про нагляд за публічними видовищами». Згідно з цими постановами цензура в Росії скасовувалась, ліквідовувалась система цензурних органів, замість них було утворено нові державні установи (Книжкову палату, Бюро для складення огляду преси), покликани реєструвати нові періодичні видання, друкарні, слідкувати за надходженням щойно видрукованої продукції до бібліотек та інших наукових, освітніх установ, здійснювати моніторинг друкованої продукції, що видається в країні або надходить з-за кордону. Але, підкреслює О. Кирієнко, скасування цензури відбулося у травні 1917 р., коли 16 травня було опубліковано вище згадані постанови¹².

Відповідно до змін від 12 (25) липня 1917 р., внесених до закону «Про друк», військовому міністру та міністру внутрішніх справ було надано право закривати періодичні видання, що закликають до закінчення війни, непокори начальникам і до повалення Тимчасового уряду, а редакторів цих газет притягувати до судової відповідальності. Відповідно до цих поправок, було видано наказ Військового та морського міністра А.Ф. Керенського, який зобов'язував усіх начальників і комісарів Тимчасового уряду ретельно стежити за непоширенням у діючій армії опозиційних газет, а у разі їх появи – негайно виходити з клопотанням про їхнє закриття. Одночасно повідомлялося про закриття більшовицьких видань «Солдатська правда» й «Окопна правда»¹³. На території України під заборону підпали газети «Южный рабочий» – орган соціал-демократів, «Красное знамя» – газета соціалістів-революціонерів, більшовицька «Голос революции»; вихід деяких газет призупинено¹⁴.

¹⁰ Кирієнко О. Військова цензура... С. 122-123.

¹¹ Гужва Д.Г. Военная цензура... С. 528.

¹² Кирієнко О. Військова цензура... С. 123-124.

¹³ Гужва Д.Г. Военная цензура... С. 529.

¹⁴ Вакульчук О.А. Цензурний контроль преси в Україні... С. 36.

14 (27) липня 1917 р. було підписано постанову «Про заборону оголошення у пресі без попереднього перегляду військовою цензурою відомостей, що стосуються військових дій», згідно з яким заборонялося поміщати в періодичних виданнях та інших творах друку без попереднього перегляду військовою цензурою відомостей, що належать до військових дій російської армії та флоту, а також про стан армії та флоту та про заходи військового характеру, розголошення яких може завдати шкоди інтересам російських або союзних армій і флотів. Особливість цього документа полягала в тому, що ввести його в дію наказувалося оперативно, за допомогою телеграфу, до оприлюднення у «Віснику Тимчасового уряду»¹⁵.

Заключним нормативним актом у низці законів Тимчасового уряду, що стосуються військової цензури, стала постанова «Про спеціальну військову цензуру друку» від 26 липня (8 серпня) 1917 р., дія якого передбачалося «на час справжньої війни до ратифікації мирного договору». Тоді ж були затверджені Тимчасові правила про спеціальний військовий поштово-телеграфний контроль і про військову цензуру друку¹⁶.

Відбулася реорганізація тилової поштово-телеграфної цензури шляхом створення незалежного від цензури друку Центрального військового поштово-телеграфного контрольного бюро при Головному управлінні Генерального штабу (ГУГШ). Як вказує дослідник П. Батулін, на думку представників ГУГШ, метою реорганізації поштово-телеграфної цензури мало бути встановлення більш тісного зв'язку з контррозвідкою, причому зазначалося, що «у завдання контррозвідки не входить боротьба з внутрішньою політичною пропагандою» у результаті, незважаючи на заперечення окремих представників з фронту (парированих вказівкою на більшу розкладницьку дію преси, ніж пошти), було постановлено скасувати цензуру пошти, що надходила в армію (крім вибірки за секретними списками), цензуру міжнародної кореспонденції передати системі тилових органів поштово-телеграфного контролю, зберігши у повному обсязі цензуру вихідної кореспонденції з армії та вхідних телеграм¹⁷.

На думку О. Кирієнка, за нових політичних умов і відміни Тимчасовим урядом загальної цензури, попередня військова стала неефективною. Вона не могла зупинити могутній потік антиурядової та революційної інформації, що обрушився на армію. Введення контролю за діяльністю військових цензорів представниками солдатських комітетів, які мало розумілися на такій професійній справі, та делегування їм керуючих повноважень, призвело до розладу й анархії. Протягом червня-листопада 1917 р. військово-цензурна діяльність взагалі була дезорганізована та малоефективна¹⁸.

Цензурні органи Української Держави (квітень-грудень 1918 р.). 29 квітня 1918 р. до влади в Україні прийшов гетьман П. Скоропадський, який поставив за мету «навести лад» в країні, що змусило його «запровадити на невеликий проміжок часу “попередню цензуру”, поки в країні остаточно сформується уряд»¹⁹.

¹⁵ Гужва Д.Г. Военная цензура... С. 529.

¹⁶ Батулин П.В. Военная цензура... С. 145-146.

¹⁷ Батулин П.В. Военная цензура... С. 146.

¹⁸ Кирієнко О.Ю. Російська військова цензура в українських губерніях за часів Тимчасового уряду // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. Вип. 19. С. 34.

¹⁹ Дригайло С., Носкіна Н. Стан та функціонування преси в Українській Державі... С. 62.

З метою контролю за діяльністю друкованих органів і налагодження співпраці уряду з існуючими періодичними виданнями були створені спеціальні державні установи: Департамент Державної Преси, котрий знаходився у підпорядкуванні Державної Канцелярії. Виконуючим обов'язки Директора Департаменту Державної Преси призначено редактора «Державного вістника» І.Ющишина. Одночасно при Міністерстві внутрішніх справ створено Бюро Преси (Наказ Гетьмана Всієї України № 24-а від 24 травня 1918 р.). Директором Бюро Преси призначено відомого політика, громадського діяча, журналіста Дмитра Донцова. Контроль за виходом періодичних видань (газет, журналів тощо) здійснювали ще й Прес-бюро гетьманської канцелярії та Пресове-бюро при штабі німецького командування у Києві²⁰.

Через Прес-бюро (завідуючий – Віктор Йосипович Бякін) гетьманська Канцелярія також здійснювала контроль над виходом періодичних видань (газет, журналів, летючих листків тощо). Прес-бюро спрямовувало до редакції певного видання запит про штати його співробітників, наклад, партійну приналежність, ідеологічну спрямованість тощо. За підрахунками П. Гай-Нижника гетьманською Канцелярією з травня по вересень 1918 р. було перевірено таким чином 1 587 видань²¹.

Значний вплив на формування редакційної політики українських видань мав Пресовий відділ Групи армій Г. Ейхгорна й інші інституції окупаційних армій Німеччини й Австро-Угорщини. Вони вимагали унеможливити поширення інформації про господарсько-економічні справи, проекти командування, призов у Добровольчу армію, перебіг переговорів між Німеччиною та Україною, зміст договору між Австро-Угорщиною та Україною, будь-які негаразди у середовищі окупаційних військ тощо²². Цензурний вплив означених структур і коло питань, яке їх цікавило, показує низка документів, які опублікував український історик П. Гай-Нижник²³.

4 жовтня 1918 р. Гетьманом було прийнято Закон «Про статут попередньої цензури друкованих видань». У нормативно-правовому акті визначено перелік питань, заборонених до обговорення в пресі, зокрема не допускалася критика дій гетьмана, законодавчих актів, існуючого державного ладу²⁴. Після цього командиром 4-го корпусу гетьманського війська було видано постанову щодо правил перегляду періодичних видань, що дозволило вживати санкції стосовно редакцій газет, котрі порушили ці правила – арешти, штрафи, закриття. Через цензуру було закрито низку періодичних видань, зокрема, такі: «Боротьба», «Робітнича газета», «Народна воля» (Київ), «Мысль народа», «Земля і воля», «Волна», «Голос Юга» (Харків), «Дніпро» (Херсон), «Народне життя», «Наш луч» (Катеринослав), «Молот» (Житомир), «Луч» (Суми) тощо. Цензура не дозволяла навіть м'яку критику роботи уряду та висвітлення існуючих у державі проблем²⁵.

Українські дослідники С. Дригайло та Н. Носкіна відзначали, що громадськість

²⁰ Дригайло С., Носкіна Н. Стан та функціонування преси в Українській Державі... С. 62–63.

²¹ Гай-Нижник П.П. Власна його світлості пана гетьмана всієї України канцелярія (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) // Гілея: науковий вісник. 2011. Вип. 46. С. 54–55.

²² Кирієнко О.Ю. Цензура в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я. Київ: В-во «Наукова думка», 2013. С. 452.

²³ Гай-Нижник П. Німецька інформаційна цензура в Українській Державі...

²⁴ Кирієнко О.Ю. Цензура в Україні... С. 452.

²⁵ Вакульчук О.А. Цензурний контроль преси в Україні... С. 36.

України бентежило закриття значної кількості газет, здебільшого саме українських, зменшення їхніх тиражів і поява у виданнях так званих «білих плям». Приводи для закриття видань були різними, але головна причина – розходження в ідейно-політичних поглядах національно свідомих сил України з діючою владою. Київська газета «Самостійник» повідомляла, що саме українська преса найбільше потерпала від нового політичного курсу Української Держави. У Києві до державного перевороту «у кожному газетному кіоску кількість українських газет переважала кількість газет московських. А тепер навпаки, українські газети майже непримітні, та й ті виходять з білими шпальтами». Зокрема, Херсонську газету «Дніпро» закрито за друк статей, які бентежили населення і були направлені проти Гетьмана, на газету «Народня Воля» накладено арешт – всі її номери, навіть старі, заарештовані та вивезені озброєними офіцерами до окремого розпорядження, помешкання та майно редакції реквізоване німецькою охранкою. За наказом Міністерства внутрішніх справ офіцерами німецького командування зупинено друк газет: «Боротьба», «Відродження» та «Нова Рада»²⁶.

У відповідь на посилення цензури видавці намагалися боротися за свої права. Так, вже 18 травня 1918 р. Міністр освіти Микола Василенко отримав з Одеси телеграму із заявою про страйк газетних видавців наступного змісту: «Введено попередню цензуру[,] відповідь всіма газетами вирішено [провести] страйк протесту[.] Газети завтра не вийдуть[.] Цензорами призначені цензори дореволюційного періоду. Штерн»²⁷. 1 серпня 1918 р. Всеукраїнський Комітет захисту свободи та гідності друку повідомляло міністру освіти про репресії відносно полтавських періодичних видань і вимогою відміни попередньої цензури. У листі, зокрема, вказувалося наступне: «Двадцять другого липня закрито губернським старостою газету “Наша Жизнь” за передрук з катеринославської “Впередь”, також за критику Полтавською земською ревізії. 24 липня закрита “Свободная Жизнь” за передрук із харківської газети “Голос Юга” про страйк, протизаконно відібрано підписку у типографії про заборону друкувати газети без дозволу Губернського старости, погрожують насильницькою ліквідацією зареєстрованого товариства “Социалистическая печать”, що видавало закриті газети. Ув'язнено голову редакції, гласного думи Ляховича. Німецька й українська влада заперечують свою ініціативу у цих незаконних діях, посилаючись один на одного. Відсутні авторитетні вказівки влади. Для вирішення даної ситуації нами подано скаргу прокурору, клопочемо про негайне звільнення Ляховича, про відміну вищою владою незаконних дій місцевої адміністрації та про припинення насильницьких дій, що порушують громадянські права товариства та свободу друку. Редакція “Свободной Жизни”»²⁸. Вимога про відміну попередньої цензури надійшла і від київських газет «Киевская Мысль» та «Русский Голос»²⁹.

Відомий український публіцист і громадсько-політичний діяч Сергій Єфремов, який пережив політичні утиски у різні часи, зізнавався, що «більш безтолкової цензури, як тепер» він не знав. Цензура не пропускала навіть коректну критику як урядової роботи, так і

²⁶ Дригайло С., Носкіна Н. Стан та функціонування преси в Українській Державі... С. 66–67.

²⁷ Центральний держархів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2201. Оп. 1. Спр.86. Арк. 1.

²⁸ Ibid. Арк. 1а.

²⁹ Ibid. Арк. 2-6.

критику будь-яких інших проблем в Українській Державі. Особливо нарікала на переслідування цензури редакція газети «Нова Рада». У виданні з білими плямами виходив майже кожний номер (рис. 1). А. Ніковський у відкритому листі до М. Василенка та Д. Дорошенка звинувачував цих урядовців, які теж «були робітниками преси і знали добре на собі, що значить цензурні скорпіони», у бездіяльності. Невдовзі, щоб приховати нищівну роботу цензорів, Міністерство внутрішніх справ видало циркуляр, яким заборонялося залишати у виданні «білі плями», замість викреслених рядків пропонувалося давати інші публікації³⁰.

Наказом гетьмана від 20 листопада 1918 р. введено спеціальну військову цензуру в повному обсязі (тобто попереднє цензурування преси, перлюстрація приватної кореспонденції, поширення друкованої продукції тільки з відміткою «Дозволено військовою цензурою»).

Бачимо, що за часів Української Держави уряд повернувся до цензурної політики на кшталт часів імперської доби (відкинувши демократичні здобутки попередньої доби), вважаючи, безсумнівно, цензуру одним із дієвих інструментів для контролю настроїв суспільства та підтримки соціально-політичної рівноваги.

Цензура Директорії УНР (1919–1921 рр.). Директорія УНР, прийшовши до влади, прийняла рішення упорядкувати органи управління друком та регулювання інформації шляхом створення інституції міністерського рівня – Управління преси й інформації (УПІ) (30 грудня 1918 р.)³¹ на чолі із комісаром преси та інформації Осипом Назаруком. 13 січня 1919 р. на засіданні Ради Народних Міністрів було прийнято рішення «негайно скасувати цензуру, крім військової»³².

Вже 26 січня 1919 р. було оголошено Наказ Головної команди військ УНР про заведення військової цензури «для всіх періодичних видань, листків і брошур, які появляються на території УНР»³³. Організація військової цензури на місцях доручалася губернським і повітовим комендантам під загальним керівництвом комісара преси. Виконання обов'язків військових цензорів доручалося як співробітникам військових, так і громадських установ, яких долучалися за спеціальним запрошенням. У містах, де існували місцеві установи по справам друку, цензура доручалася співробітникам цих установ. Порушникам правил цензури загрожували штраф, або ж арешт, а періодичні видання могли бути закриті, а друкарні та папір skonфісковані³⁴.

18 червня 1919 р. було прийнято Закон «Про попередню цензуру витворів друку на час воєнних дій»³⁵, яким на час воєнних дій на всій території УНР вводилася попередня цензура. Усі видання цензурувалися, окрім видань центральних урядових установ і видань Академії наук, університетів та інших вищих державних шкіл.

На виконання Закону, в червні 1919 р. було прийнято рішення про створення у складі

³⁰ Дригайло С., Носкіна Н. Стан та функціонування преси в Українській Державі... С. 69–70.

³¹ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 1.

³² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 181.

³³ Ibid. Т. 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. С. 464.

³⁴ Ibidem.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 13–13зв.

Департаменту преси й друку УПІ т.зв. Цензурної колегії. У відповідності до «Інструкції діяльності цензурної колегії» головою колегії призначався начальник реєстраційного відділу Департаменту преси й друку, або його заступник. Голова призначав засідання цензурної колегії, проводив їх, готував матеріали для нарад, обирав необхідну кількість цензорів і секретарів. Члени колегії «керуються при цензуруванні своїм найліпшим знанням, а крім цього мають придержуватися законів, розпорядків, інструкцій і вказівок, які в справі цензури одержують від начальника державних властей». Цензурі підлягали «усі періодичні й неперіодичні видання; часописи, журнали, книжки, брошури, відозви, мапи й різні форми друку... можуть виходити в світ тільки по попередній повірці відповідними органами Управління преси й інформації»³⁶. Головою Цензурної колегії було призначено віце-директора Департаменту преси й друку Осипа Вітряка-Вітряченка. Разом з тим необхідно відзначити, що зазначена колегія проіснувала недовго і вже у вересні того ж року була розпущена.

Окрім того, серед проявів цензури часів Директорії можна назвати примусову українізацію (від російськомовної преси вимагалось друкувати матеріали українською мовою), заборону російських опозиційних антиукраїнських газет³⁷. Українська дослідниця О. Вакульчук зазначає, що Закривалися антиукраїнські газети, а російськомовні мали дотримуватися вимоги щодо публікації матеріалів українською мовою³⁸. Газета «Республіканець», ототожнюючи прояви критики дій Директорії з антиукраїнською агітацією, 11 січня 1919 р. повідомляла: «...забороняється агітація усно і на письмі проти державного устрою республіки, самостійности Директорії та їх законів і влади на місцях. Друкарні, як цього не послухають, будуть конфісковані зо всім майном у власність республіки. Власники друкарень... притягуються до польового суду». Зазначалося також, що стежити за виконанням наказу губернiального комісара будуть повітові комісари і начальники міліції «під їх особисту відповідальність по закону військового часу»³⁹.

За Директорії було закрито газети «Боротьба», «Відродження», «Киевлянин», «Киевская мысль», «Нова Україна»; за особистим наказом С. Петлюри заборонено газету «Нова Україна», ймовірно, за критичну публікацію «Директорія і Голова Ради Міністрів» (1919). Цензурна колегія прискіпливо перевіряла матеріали всіх періодичних та інших видань (газет, журналів, книжок, брошур тощо), визначала ступінь лояльності видань до існуючої влади⁴⁰.

3 вересня 1919 р. на засіданні Кабінету Народних Міністрів УНР було прийнято текст законопроекту про перетворення Управління преси й інформації у Міністерство преси й пропаганди⁴¹. Вже 17 вересня газета «Україна» повідомляла про вихід постанови Високої Директорії про створення вказаного Міністерства⁴². Контроль за видавничою справою покладался на Департамент преси й друку, що був тотожний однойменному департаменту УПІ. Вже знаходячись в екзилі у м. Тарнів, у жовтні 1920 р. Міністерство преси й

³⁶ Ibid. Арк. 3-Ззв.

³⁷ Кирієнко О.Ю. Цензура в Україні... С. 452.

³⁸ Вакульчук О.А. Цензурний контроль преси в Україні... С. 36.

³⁹ Цит. за: Вакульчук О.А. Цензурний контроль преси в Україні... С. 36.

⁴⁰ Вакульчук О.А. Цензурний контроль преси в Україні... С. 36-37.

⁴¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки... Т. 2. С. 487.

⁴² Ibid. С. 594.

пропаганди було перетворене на Центральне управління по справах преси на Україні – «Українпрес» із вилученням будь-якого цензурного контролю⁴³.

Як і попередні уряди, Директорія не відмовилася від цензури, упорядкувавши її на власний лад. Міцні позиції, зважаючи на військовий стан у країні, залишалися за військовою цензурою, якій було надано безпрецедентні права на контроль над друкованим словом. Цікавим є те, що уряд УНР позбавив попередньої цензури усі видання Академії наук, університетів та інших вищих державних шкіл. Це може свідчити про певну довіру до тогочасної академічної спільноти.

Становлення радянської цензури (1917–1921 рр.). Після проведення (з другої спроби) у Харкові Першого всеукраїнського з'їзду рад (11-12 грудня 1917 р.) окремі українські регіони періодично опинялися під контролем більшовиків, які впроваджували на місцях радянську систему управління за московськими лекалами. Як вірно підмітив український історик В. Бабюх, «цензура в Україні здійснювалась на основі всеросійських декретів і постанов більшовиків»⁴⁴. Навіть тоді, коли частина України перебувала під владою УНР, радянська цензура поширювалась на східну її територію: Харків, Донецько-Криворізьку республіку й інші території.

Одним із перших декретів був «Декрет про друк», підписаний В. Леніним 27 жовтня 1917 р. Він і поклав початок згортання свободи слова. Декрет наголошував, що «буржуазна преса є наймогутнішою зброєю буржуазії»⁴⁵. У документі йдеться про необхідність застосування заходів, ухвалених тимчасовим революційним комітетом проти «контрреволюційної преси різних відтінків», а саме: закриття тих органів преси, які «закликають до відкритого спротиву або непокори Робітничому і Селянському уряду», тих, що сіють «смуту»⁴⁶.

Упродовж 1917–1918 рр. (з жовтня 1917 по серпень 1918) масово закривалися «буржуазні» (226) та «дрібнобуржуазні» (235) газети, всього – 461. Так, у 1917 р. закрито харківські «Вечер», «Возрождение», «Южный край» і «Русская жизнь», у 1918 – одеські «Рабочий голос», «Новости дня», «Новая жизнь», «Одесский листок», «Южный рабочий», луганську «Заря», миколаївську «Голос труда», полтавську «Вольная мысль», елісаветградську «Известия социалистических партий». Разом з цими газетами припинили своє існування дрібніші видання – малотиражні, вісники, бюлетені, у тому числі, різні торгівельні, медичні, театральні, церковні тощо⁴⁷.

На думку вищезгаданого В. Бабюха, «Декрет про друк» дав поштовх для розвитку трьох напрямків політичної цензури, що підпорядковувались спеціальним державним органам, органам ВЧК–ДПУ–НКВС, і військовим відомствам»⁴⁸.

28 січня 1918 р. Раднарком прийняв декрет «Про революційний трибунал друку», яким за «контрреволюційні виступи» визначалися різні покарання – від штрафу і закриття друкарні та конфіскації майна і видань до позбавлення політичних прав або навіть свободи.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 188. Арк. 1.

⁴⁴ Бабюх В.А. Становлення органів цензури в Україні в 1917 – на початку 1920-х років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). 2004. Вип. 27. С. 74.

⁴⁵ Ibid. С. 75.

⁴⁶ Вакульчук О.А. Цензурний контроль преси в Україні... С. 37.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Бабюх В.А. Становлення органів цензури в Україні... С. 77.

Однак, формулювання самого злочину розглядається в Революційному Трибуналі Друку нечітко: «До злочинів і проступків відносять використання преси для повідомлення не правдивих або викривлених свідчень про явища суспільного життя, оскільки вони являються посяганням на права і свободу революційного народу, а також порушення законів про друк, виданих Радянською владою». Під таке формулювання можна було підставити будь-яку опозиційно налаштовану пресу⁴⁹.

Створення Революційного трибуналу друку сприяло, за словами О. Федотової, подальшій активізації процесу пошуку насправді спеціалізованого органу цензурного контролю та виробленню нових його форм. Так, скажімо, 21 червня 1918 р. побачило світ «Положення про військову цензуру газет, журналів і всіх творів друку», завдання по впровадженню якого покладалися на військово-цензурне відділення при оперативному відділі Народного комісаріату у військових справах, а також місцевих цензорів при окружних, губернських і повітових військових комісаріатах, де функціювали органи друку⁵⁰.

У вересні 1918 р. було створено Польовий Штаб Реввійськради Республіки (РСФРР), 5 листопада 1918 р. затверджено його структуру та штати. Одним із його підрозділів став створений тоді ж Військово-Цензурний Відділ (який діяв спочатку у складі Реєстраційного Управління, що видав агентурною розвідкою, а з кінця 1919 р. самостійно). Після перемоги більшовиків Управління Військової цензури не було розформовано. З військового підпорядкування воно було передано у відання ВЧК-ОДПУ, остаточно ставши одним із органів політичного контролю. Порядок роботи військової цензури регламентувався «Положенням про військову цензуру РСФРР», прийнятим у грудні 1918 р. (доповнювали Положення від 21 червня 1918 р.). Відповідно до цього документа, головним завданням новоствореної військової цензури було «збереження військової таємниці та огороження інтересів РСФР Республіки». Перелік відомостей, що становлять військову таємницю, був досить широким. До секретних належали не тільки інформація про озброєння, постачання, чисельність, військово-технічні засоби та бойова готовність Червоної Армії, перебіг мобілізації та бойові дії, а й відомості, які могли небажано позначитися на моральному стані військ. Сюди відносилися різноманітні сенсаційні та панічні чутки, дані про великі втрати у Червоній Армії, про епідемії, вибухи та пожежі, а також про хвилювання у військових частинах і в тилу до їх ліквідації. У зв'язку з цим військовій цензурі дозволявся як контроль над всією друкованою продукцією, що виходила в РСФРР і містила військові відомості, над радіо, телефоном і телеграфом (зокрема. РОСТУ), а й перегляд міжнародної та внутрішньої поштово-телеграфної кореспонденції. З-під контролю цензури було вилучено лише кореспонденцію урядових установ та осіб, а також приватну кореспонденцію на їхнє ім'я⁵¹.

26 листопада 1918 р. було взято під контроль книжкову справу. Одними з перших заходів радянської політичної цензури стали дії, спрямовані на проведення націоналізації,

⁴⁹ Вакульчук О.А. Цензурний контроль преси в Україні... С. 37; Бабюх В.А. Становлення органів цензури в Україні... С. 78.

⁵⁰ Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР... С. 112.

⁵¹ Давидян И. Военная цензура в России в Годы гражданской войны 1918-1920 гг. // Cahiers Du Monde Russe. 1997. № 38 (1/2). С. 119.

реквізиції та конфіскації бібліотек громадських організацій, а також публічних бібліотек⁵². У 1919–20 рр. на місцях були створені губернські та повітові відділи друку та пропаганди, які переглядали усі видання місцевих типографій. О. Вакальчук наводить яскравий приклад Київського губвідділу друку та пропаганди, який відзначав: «Жодна друкарня не має права друкувати будь-які твори друку без дозволу Київського губернського відділу друку і пропаганди»⁵³.

Від початку 1920 р. при секретаріаті ЦК КП(б)У діяли організаційний відділ та відділ видання газет, котрі працювали як цензурні органи. З метою удосконалення роботи цензури при ЦК КП(б)У створено відділ агітації і пропаганди (Агітпроп) – вищий ідеологічний орган управління, котрий, змінюючи назви і кількість відділів та підвідділів у своєму складі, не змінював своїх основних функцій протягом всієї історії свого існування⁵⁴.

Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. була створена Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУЧК). До структури ВУЧК входив інформаційний підвідділ, який збирав та обробляв газетні матеріали, направляв до редакцій офіційні повідомлення комісії, давав дозволи на друк статей. Також, при оперативному відділі було організоване бюро по боротьбі з контрреволюційною пресою, яке закривало газети, що «поширювали наклепи про радянську владу»⁵⁵.

11 серпня 1920 р. було організоване Центральне управління у справах преси при Головополітосвіті Наркомосу УСРР (підпорядковувалося Колегії НКО УСРР), а при губполітосвітах – його місцеві органи. У складі Наркомосу України постановою від 29 серпня розпочало також роботу Головне управління в справах друку, створене на базі запровадженого ще в 1920 р. аналогічного відділення Головополітосвіту⁵⁶.

Український історик В. Бабюх твердить, що серйозність роботи більшовиків по знищенню опозиційної преси засвідчують наступні цифри: з 212 газет, що виходили в Україні у 1918 р., через три роки залишилось лише 73, з яких 63 належали більшовикам. Таким чином, політична боротьба сприяла розвитку цензури як одного з важливих елементів утвердження влади⁵⁷.

Важко не погодитися із істориком Г. Жирковим, який зазначив: «Період комісародержавництва відрізнявся тим, що тоді не було особливої центральної цензурної установи. Вкусовщина, кампанійщина, самодурство, чіпляння по дрібницям, грубі помилки тощо супроводжували цензурну політику тих років»⁵⁸.

З іншого боку – більшовики послідовно формували систему цензури, використовуючи як імперські напрацювання, так і впроваджуючи власне бачення вирішення питання контролю над суспільством шляхом всеохоплюючої цензури.

Висновки. Не дивлячись на те, що революційні події 1917 року мали демократичний характер, усі режими, які намагалися контролювати українські землі, не відмовилися від такого інструменту контролю за суспільством як цензура. Це було продиктовано не стільки

⁵² Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР... С. 114.

⁵³ Вакальчук О.А. Цензурний контроль преси в Україні... С. 38.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920–1930-х рр.: дис... к.іст.н. Київ, 2007. С. 48.

⁵⁶ Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР... С. 123.

⁵⁷ Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920–1930-х рр.... С. 50.

⁵⁸ Жирков Г. История цензуры в России 19–20 вв. Москва: Аспект Пресс, 2001. С. 237.

відходом від демократичних цінностей, скільки ситуація в якій опинилися згадані політичні сили – боротьба за владу та виживання, перебування країни у стані війни (при цьому боротьба велася як із зовнішніми, так і внутрішніми ворогами, які для кожного режиму були своїми). Подібне ставлення до цензури вчергове підтверджує, що даний інструмент під час війни та політичної кризи відіграє якщо не ключову, то особливо важливу роль як інструмент контролю над суспільною думкою, забезпеченням стабільності та захисту національної безпеки й загалом держави.

За доби національно-визвольних змагань уряди використовували цензуру для обмеження інформації, яка могла викликати паніку, підірвати бойовий дух війська чи надати перевагу супротивнику. Загальним для усіх національних урядів була спільна боротьба з більшовицькими ідеями, які поширювалися не лише через пресу, а й шляхом листів, брошур і листівок. Найбільш послідовними у реалізації жорсткої цензури були гетьманський і радянський режими, які спиралися на інструменти військово-політичного контролю.

Таким чином, цензура у період війн і криз є подвійним явищем: вона може бути необхідною для збереження стабільності та безпеки, але водночас несе загрозу для демократичних цінностей і прав людини. Оптимальне використання цензури у таких умовах передбачає баланс між необхідністю контролю та забезпеченням свободи інформації.

Фінансування. Дослідження виконано в рамках наукового проекту «Легітимні обмеження свободи вираження поглядів в умовах зовнішньої агресії та/або гібридної війни» (0124U000546) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

Oleksandr Trygub

Censorship Authorities in the Ukrainian State during the Era of the National Liberation Struggle (1917–1921)

Abstract. The article reveals the development of censorship authorities in the post-imperial space of the Ukrainian State under different political regimes during the era of the national liberation struggle of 1917–21.

The author came to the conclusion that, despite the fact that the revolutionary events of 1917 were democratic in nature, all regimes that tried to control the Ukrainian lands did not abandon such an instrument of control over society as censorship. This was dictated not so much by a departure from democratic values, but by the situation in which the aforementioned political forces found themselves – the struggle for power and survival, the country's being in a state of war (while the struggle was waged with both external and internal enemies, which were their own for each regime). This attitude towards censorship once again confirms that this instrument during war and political crisis plays, if not a key, then a particularly important role as an instrument of control over public opinion, ensuring stability and protecting national security and the state.

During the era of national liberation struggles, governments used censorship to restrict information that could cause panic, undermine the morale of the troops, or favor the enemy. A

common feature of all national governments was the joint struggle against Bolshevik ideas, which were spread not only through the press, but also through letters, brochures and leaflets. The most consistent consequences in the implementation of strict censorship were the Hetman and Soviet regimes, which relied on instruments of military-political control.

Thus, censorship during times of war and crisis is a double phenomenon: it may be necessary to maintain stability and security, but at the same time it poses a threat to democratic values and human rights. The optimal use of censorship in such circumstances involves a balance between the need for control and ensuring freedom of information.

Keywords: censorship, Central Rada, Hetmanate, Directory, UPR, press control, Bolsheviks, Soviet power, control, society, information, press